International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक कार्य

अनिकेत उध्दव वाघमारे

Corresponding Author – अनिकेत उध्दव वाघमारे

DOI - 10.5281/zenodo.18709651

प्रस्तावना:

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे आधुनिक भारताचे निर्माते होत. विसाव्या शतकातील महानायक. हजारो वर्षांपासून दलित, उपेक्षित, वंचित व परिघाबाहेर असणाऱ्या समाजाची ठसठसती वेदना मांडणारा, बहिष्कृत भारताचा मूकनायक. जाती आणि वर्णव्यवस्थेने गुलाम बनविलेल्या माणसांचा पहिला बोलका स्वर. शतकानुशतके अज्ञान, दारिद्र्य, गुलामी आणि शोषणाच्या चक्रव्यूहात पुरते अडकलेल्या माणसांचा मुक्तिदाता. ज्ञानच माणसाला मुक्त करू शकते आणि सर्व अविद्येचे तेच मुख्य कारण आहे, ही त्यांची समाजशास्त्रीय मीमांसा. कष्ट करणारा पंडित, विचार आणि विवेकाचा मिलाफ असलेले व्यक्तिमत्व. उपेक्षित, वंचित आणि महिलांनाही सामाजिक समतेचे समान हक्क आणि अधिकार मिळायलाच हवेत, यासाठी आपले जीवन समर्पित करणा-या सामाजिक समतेच्या चळवळीचे उद्गाते, महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह परिषदेतील जाहीरनामा शोषितांच्या मुक्तीचा आणि सामाजिक समतेच्या कृतिशील विचारांचा मंत्रजागर करणारे सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

यांचे कार्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील गौरवशाली पर्व आहे.भारतीय अस्मितेचे हे प्रतीक आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे घटनेचे शिल्पकार आणि दलितांचे कैवारी म्हणून सर्वपरिचित आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार नव्हते, तर ते एक थोर समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ आणि मानवी हक्कांचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी भारतातील जातीव्यवस्थेच्या विरोधात आणि अस्पृश्यता निवारणासाठी दिलेला लढा हा जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या चळवळीतील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे.

संशोधनाची समस्या:

त्या काळातील अस्पृश्यता, जातीव्यवस्था आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन या समस्यांवर प्रकाश टाकावा. आंबेडकरांनी या समस्यांना कसे वाचा फोडली, हे स्पष्ट करावे. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता निर्मूलन डॉ. आंबेडकरांनी केवळ जातीचा विरोध केला नाही, तर ती मुळापासून उखडून टाकण्यासाठी वैचारिक आणि घटनात्मक लढा दिला. हिंदू कोड बिलाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणाविषयीचे धोरण आणि वर्तमान काळातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास."

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. जातीव्यवस्था निर्मूलनासाठी बाबासाहेबांनी केलेल्या संघर्षाचा अभ्यास करणे.

2. महिला सक्षमीकरण आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
3. शोषितांच्या उत्थानासाठी त्यांनी दिलेल्या 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या मंत्राचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधनाची स्वरूप :

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता निर्मूलन डॉ. आंबेडकरांनी केवळ जातीचा विरोध केला नाही, तर ती मुळापासून उखडून टाकण्यासाठी वैचारिक आणि घटनात्मक लढा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला हा लढा केवळ धार्मिक किंवा पाण्याचा हक्क मिळवण्यासाठी नव्हता, तर तो मानवी हक्क आणि आत्मसन्मान प्रस्थापित करण्यासाठी होता. या दोन ऐतिहासिक घटनांचे स्वरूप आणि महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

१. महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह (२० मार्च १९२७):

हा सत्याग्रह भारतीय सामाजिक इतिहासातील एक मैलाचा दगड मानला जातो. याला 'भारतातील फ्रेंच राज्यक्रांती' असेही संबोधले जाते.

उद्देश: महाड नगरपालिकेने चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले करण्याचा ठराव संमत केला होता, परंतु प्रत्यक्षात सनातनी लोक विरोध करत होते. हा विरोध मोडून काढून सार्वजनिक पाणवठ्यावर सर्वांचा समान हक्क सिद्ध करणे हा मुख्य उद्देश होता.

कृती: बाबासाहेबांनी हजारो अनुयायांसह तळ्याचे पाणी पिऊन सामाजिक समतेची घोषणा केली.

मनुस्मृती दहन (२५ डिसेंबर १९२७): याच चळवळीचा दुसरा टप्पा म्हणजे विषमतेचे प्रतीक असलेल्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचे दहन. यातून त्यांनी जुन्या अन्यायकारक सामाजिक नियमांना नाकारले.

२. काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, नाशिक (२ मार्च १९३०):

हा लढा मंदिरातील प्रवेशापेक्षा 'समान दर्जा' मिळवण्यासाठी अधिक होता.

पार्श्वभूमी: नाशिकच्या प्रसिद्ध काळाराम मंदिरात दलितांना प्रवेश बंदी होती. हा लढा सुमारे पाच वर्षे (१९३० ते १९३५) चालला.

अहिंसक लढा: बाबासाहेबांनी सत्याग्रहींना शिस्त आणि शांततेचे महत्त्व पटवून दिले. हजारो सत्याग्रहींनी मंदिराच्या दरवाजासमोर भजन-कीर्तन करत धरणे धरले.

सांकेतिक अर्थ: या लढ्यातून बाबासाहेबांना हे सिद्ध करायचे होते की, जोपर्यंत हिंदू धर्म अस्पृश्यांना समान मानत नाही, तोपर्यंत केवळ मंदिर प्रवेशाने प्रश्न सुटणार नाही.

या आंदोलनाच्या शेवटी त्यांनी घोषित केले की, "मी हिंदू धर्मात जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही," ज्याची परिणती पुढे १९५६ च्या धम्मचक्र प्रवर्तनात झाली.

शिक्षण आणि संस्थात्मक कार्य:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे केवळ उपजीविकेचे साधन नसून ते सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी शस्त्र होते. "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" हे ब्रीदवाक्य त्यांनी २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे'च्या स्थापनेवेळी दिले, ज्याने शोषितांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणला.

"**शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा**": या त्रिसूत्रीचा क्रम अत्यंत विचारपूर्वक लावलेला आहे:

शिका (Educate): याचा अर्थ केवळ पदवी घेणे नव्हता, तर स्वतःची बुद्धी प्रगल्भ करणे आणि गुलामीची जाणीव करून घेणे हा होता. समाजात शिक्षणाची गोडी निर्माण झाली. हॉस्टेल (वसतिगृह) चळवळीमुळे ग्रामीण भागातील

मुले शहरात येऊन शिकू लागली. यामुळे समाजात एक 'बौद्धिक वर्ग' तयार झाला.

संघटित व्हा (Agitate/Organize): सुशिक्षित झाल्यावर आपली ताकद समजण्यासाठी एकत्र येणे गरजेचे आहे. जातीपातीत विखुरलेला समाज आपल्या हक्कांच्या रक्षणासाठी एका झेंड्याखाली येऊ लागला. संघटनात्मक ताकद वाढल्यामुळे राजकीय आणि सामाजिक दबाव गट निर्माण झाले.

संघर्ष करा (Organize/Struggle): हा संघर्ष हिंसक नसून तो अन्यायाविरुद्धचा सनदशीर आणि वैचारिक लढा होता. महाडचा सत्याग्रह असो वा काळाराम मंदिर प्रवेश, समाजाने शांततेच्या मार्गाने आपल्या मानवी हक्कांचा यशस्वी संघर्ष केला.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना (८ जुलै १९४५):

उच्च शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली व्हावीत, या उद्देशाने बाबासाहेबांनी मुंबईत 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' (PES) ची स्थापना केली.

सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई (१९४६): मुंबईसारख्या महागड्या शहरात गरीब आणि नोकरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकता यावे म्हणून त्यांनी हे महाविद्यालय सुरू केले. सकाळी नोकरी करून संध्याकाळी शिकण्याची सोय येथे करण्यात आली.

मिलिंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर (१९५०): मराठवाड्यासारख्या मागास भागात शिक्षणाची गंगा नेण्याचे काम या महाविद्यालयाने केले. हे केवळ महाविद्यालय नसून ते दलित साहित्याचे आणि चळवळीचे केंद्र बनले.

ब्रीदवाक्य: या संस्थेचे ध्येयवाक्य "प्रज्ञा, शील आणि करुणा" असे होते. त्यांना केवळ सुशिक्षित नव्हे, तर चारित्र्यवान माणसे घडवायची होती.

महिला सक्षमीकरण आणि कायदेशीर सुधारणा:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'हिंदू कोड बिल' हे केवळ स्त्रियांसाठीचे कायदेशीर सुधारणांचे विधेयक नव्हते, तर तो भारतीय स्त्रीच्या गुलामगिरीच्या साखळया तोडणारा एक 'मुक्तीचा जाहीरनामा' होता. संशोधनाच्या दृष्टीने या विषयाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे मांडता येईल:

हिंदू कोड बिलाची पार्श्वभूमी आणि गरज:

त्या काळी हिंदू कायदा हा विखुरलेला आणि प्रामुख्याने स्त्रियांवर अन्याय करणारा होता. महिलांना स्वतंत्र अस्तित्व नव्हते. बाबासाहेबांनी कायदा मंत्री असताना (१९४७-१९५१) या सर्व रूढीवादी कायद्यांचे एकत्रीकरण करून त्यामध्ये क्रांतिकारी बदल सुचवले.

बिलातील प्रमुख तरतुदी आणि स्त्रियांचे अधिकार:

डॉ. आंबेडकरांनी या बिलाच्या माध्यमातून महिलांना खालील चार मुख्य स्तंभांवर अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला

मालमत्तेत समान हक्क (Right to Property):

त्यापूर्वी स्त्रियांना केवळ 'स्त्रीधन'वर अधिकार होता. बाबासाहेबांनी मुलींना वडिलांच्या मालमत्तेत मुलांइतकाच समान हिस्सा मिळवून देण्याची कायदेशीर तरतूद केली. तसेच, विधवा महिलांना त्यांच्या पतीच्या मालमत्तेत पूर्ण मालकी हक्क मिळावा, अशी मांडणी केली.

विवाहमधील सुधारणा आणि घटस्फोटाचा अधिकार (Marriage & Divorce):

बहुपत्नीत्व बंदी: पुरुषांच्या अनेक लग्नांच्या प्रथेला विरोध करून 'एकपत्नीत्व' (Monogamy) अनिवार्य करण्याची तरतूद केली.

घटस्फोटाचा हक्क: अत्यंत जाचक परिस्थितीतून स्त्रियांना बाहेर पडता यावे, यासाठी घटस्फोटाची कायदेशीर सोय केली, जी पूर्वी केवळ पुरुषांच्या इच्छेवर अवलंबून होती.

आंतरजातीय विवाह: जातीच्या भिंती तोडण्यासाठी आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता दिली

दत्तक विधान आणि पालकत्व: मुलींना दत्तक घेण्याचा अधिकार आणि नैसर्गिक पालक म्हणून आईचे स्थान अधिक बळकट करण्यावर त्यांनी भर दिला.

बिलाला झालेला विरोध आणि बाबासाहेबांचा त्याग

या बिलाला त्यावेळी प्रचंड विरोध झाला. सनातनी लोक आणि काही राजकीय नेत्यांनी हे बिल म्हणजे "हिंदू संस्कृतीचा विनाश" असल्याचे म्हटले.

राजीनामा: जेव्हा संसदेत हे बिल पूर्णतः मंजूर होऊ शकले नाही, तेव्हा बाबासाहेबांनी अत्यंत बाणेदारपणे २७ सप्टेंबर १९५१ रोजी आपल्या कायदा मंत्री पदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी स्पष्ट केले की, ज्या देशात महिलांना समान अधिकार मिळत नाहीत, तिथे लोकशाही अपूर्ण आहे.

कामगार कल्याण:

भारताचे मजूर मंत्री म्हणून त्यांनी कामगारांसाठी ८ तासांचे काम, महागाई भत्ता, विमा योजना आणि प्रसूती रजा (Maternity Leave) यांसारख्या क्रांतिकारी सुधारणा केल्या.

भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्याय:

संविधानातील कलम १४, १५ आणि १७ च्या माध्यमातून त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट केली आणि सर्वांना समानतेचा हक्क दिला. आरक्षणाच्या माध्यमातून दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य त्यांनी केले.

निष्कर्ष:

डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याची आजच्या काळातील प्रासंगिकता सांगावी. केवळ एका वर्गासाठी नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय समाजाच्या लोकशाहीकरणासाठी त्यांचे कार्य कसे पायाभूत ठरले, हे स्पष्ट करावे.

आज भारतीय महिला ज्या आत्मविश्वासाने शिक्षण घेत आहेत, नोकरी करत आहेत किंवा मालमत्तेत हक्क मागत आहेत, त्याचे मूळ डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या 'हिंदू कोड बिला'त आहे. त्यांनी भारतीय स्त्रीला 'भोगवस्तू' ऐवजी 'स्वतंत्र व्यक्ती' म्हणून कायदेशीर स्थान मिळवून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य हे केवळ एका विशिष्ट समाजासाठी नसून संपूर्ण मानवजातीसाठी मार्गदर्शक आहे. त्यांनी दिलेल्या लोकशाही मूल्यांमुळे आणि संविधानामुळेच आज भारतातील वंचित घटकांना सन्मानाचे जीवन जगता येत आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे भारतातील 'मूक' नायक आता 'बोलका' झाला आहे. आजचा दलित मध्यमवर्ग आणि बुद्धिजीवी वर्ग हा थेट बाबासाहेबांच्या 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' आणि त्यांच्या शैक्षणिक धोरणांची फलश्रुती आहे.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: लेखन आणि भाषणे' (महाराष्ट्र शासन प्रकाशन).
2. 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' (Annihilation of Caste) – डॉ. बी. आर. आंबेडकर.
3. धनंजय कीर लिखित 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' (चरित्र).